

A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely

1. Az ómagyar kori – magyar nyelvű – kódexmásolás gyakorlatáról, az egyes kéziratok keletkezési körülményeiről, kéziratok összefüggéseiről a leggondosabb kutatás ellenére is számos ismeretünk hiányzik. Kedvezőbb esetben (nem túl gyakran) a művek kolofonjaiból kiolvasható a scriptor neve vagy egy-egy kézirat keletkezésének helye. Szerzetesrendhez való tartozásra, egymást kiegészítő szövegkompilációkra több esetben rámutatott a kutatás (az erre vonatkozó tanulmányok jórészt megtalálhatók az újabb kódexkiadások előszavaiban). Annak azonban, hogy a scriptorok tevékenysége, gyakorlata hatással volt-e egymásra, léteztek-e műhelyek, iskolák, amelyek azonos vagy hasonló jegyek alapján felismerhetők, eddig nemigen sikerült nyomára jutni, jóllehet tudjuk, hogy másoltak könyveket Óbudán, a Szigeten, a vázsonyi pálos kolostorban és másutt is. Scriptóriummi műhelyek feltalálására törekszik Lázs Sándor: „A pár reánk maradt kódex közül csupán néhányat köthetünk minden kétséget kizáróan valamely szerzetesrendhez, kolostorhoz, a többiek esetében feltételezésekre vagyunk utalva – így nem tudjuk az egyes közösségek műveltségének körét megvonni, spirituális arculatukat megrajzolni. Ahhoz, hogy ezt a munkát elvégezhessük, előbb a kódexek felvetette kérdéseket kell tisztáznunk. [...] Miután a kézitről kialakítottunk egy általános képet, meg kell keresnünk az adott kódex karakterisztikus vonásait, amelyek segítségével aztán lehetővé válik, hogy egyes íráskörzetek, scriptóriumok kézirateit egy vezető kézirat köré [...] csoportosítsuk. A kódexcsaládok ily módon való kialakítása elég biztos alapnak látszik egy-egy irodalmi műhely tevékenységének elemzéséhez” (Lázs 1981: 671). Lázs ezt a munkát úgy próbálja meg elvégezni, hogy a Nyulak szigetére biztosan lokalizálható Ráskay-kéziratokat (amelyeket ő vezető kéziratoknak nevez) **külső** tulajdonságaik alapján jellemzi azzal a szándékkal, hogy ezen jegyek által meg tudja határozni, mi készült a szigeti műhelyben, és mi nem. Ilyen jegyek: a kötet-tábla; a fasciculusok nagysága; van-e punktórium vagy nincs; milyen az írástükör mérete, vonalazott-e vagy sem; a tinta színe; a lineák száma az egyes fasciculusokban; az incipitekkel való bánásmód. Lázsnak a cikkében részletesen elemzett Cornides-kolligátum körüli fejtegetésekben igaza lehet, de tanulmányából (számomra) az is kiderül, hogy az effajta érvek nem elégségesek az összetartozó kéziratok megállapítására. Külső tulajdonságok nem (mindig) kötnek össze olyan kéziratokat, amelyek egy scriptóriumban keletkeztek, s a szellemi műhelyjelleg túlmegy a külső megjelenésen.

2. A kódexekkel kapcsolatos kutatások számára nagy segítséget jelent a Régi magyar kódexek kritikai kiadássorozata. (Még ígéretesebbnek tűnik a közeljövőre nézve az eredetit legjobban tükröző, éppencsak megkezdődött digitalizált kódexmegjelenítés.) Eddig ugyanis csak igen kevésbé ismertük magukat az **írásokat**, mivel – több vizsgálat számára alapvető hiányosságként – a Volf-féle kiadásban az íráskép nem szerepelt. A Régi magyar kódexek sorozatának szabályzata előírja, hogy a kötetekben faksimile legyen, és vele párhuzamosan szerepeljen a betűhű átírat, az utóbbi természetesen filológiai jegyzetekkel. Ezek készítése, azaz a kézirat alapos tanulmányozása során aztán olykor nem várt összefüggésekre derül fény. Ilyen meglepetéssel szolgált a Gömör-kódex vizsgálata.

3. A GömK. az 1516-os évszámot viseli. (Kiadása: Haader–Papp 2001.) Magánhasználatra készült imakönyv, 11 kéz írása, megrendelője egy bizonyos Krisztina. A kezek nívója igen eltérő, a beírt szövegek terjedelme is az, némelyik csupán egy lap, sőt akárcsak néhány sor. A szövegegyeségek tematikája, sorrendisége és a kézváltások alapján azt mondhatjuk, hogy a kódex – szemben sok más kései ómagyar kori kézirattal – nem tudatos kompiláció eredménye. Annak ellenére, hogy megrendelésre készült, a benne dolgozó kezek (azaz sororok) mindegyike azt másolta bele, amit saját maga számára tartott fontosnak, ami a saját lelkiségének felelt meg. A kódex irodalomtörténeti értékét emeli, hogy a középkori Margit-officium teljes szövege olvasható benne. Ez a keletkezésére nézve mozgalmasnak nevezhető kis kódex a további vizsgálódásokban központi helyzetű. Általa kapcsolható ugyanis össze az a három soror, aki egy időben és egy scriptóriumban dolgozott a Nyulak szigetén, s egymáshoz való viszonyukra is támpontot szolgáltat.

4. Volf György, amikor a Nyelvelméltár egyes köteteihez előszókat írt, meghatározta bennük az éppen aktuális kódex kezeit. Megállapításai azonban az újabb kiadásokban több esetben is módosításra szorultak. Így történt, hogy a GömK. esetében a Volf által ötödiknek nevezett kéz három, a hatodik pedig két kézre esett szét (vö. Volf 1882: XXIII–XXIV.). A kézkülönbözőség gyanúja először természetesen mindig paleográfiai. Két kéz azonossága vagy különbözősége viszont a paleográfia szempontjából nem mindig egészen egyértelmű. Egyetlen kéz írása is változhat önmagán belül, illetőleg két azonosan iskolázott különböző kéz is hasonlíthat erősebben egymáshoz. A paleográfusok a lehető legbiztonságosabb eredmény elérésére szigorú módszereket alkalmaznak, és megállapításaikban nagyon körültekintőek. Módszertani követelmény például, hogy a kezek megkülönböztetésére alkalmazott vizsgálat csak ugyanazon az írástípuson belül lehetséges (azaz kurzívot kurzívval, textuálist textuálissal, bastardát bastardával lehet csak összehasonlítani). Mindemellett többször előfordul, hogy egy bastardában író kéz kurzívval emendál – az ilyesmi nem teszi egyszerűvé a megítélést. A vizsgálat a betűk morfológiáját veszi alapul; felismerése, hogy nincs két olyan kéz – legyenek bár azonos írástípusban betanultak –, amely betűit egészen azonos módon képezi. A betűk morfológiájának vizsgálata a legtöbb eredménnyel a bonyolultabb és változatosabban írható betűformák esetében kecsegtet, ilyen például a *g, h, k, r, w, z*; de megkülönböztetett figyelmet érdemelnek a ligatúrák és abbreviátúrák is (vö. Schneider 1999: 99).

A paleográfiai vizsgálatok alapján tehető megállapításokat azonban több tényező is bizonytalaníthatja. Ilyen például, hogy a scriptorok közül sokan ismernek és alkalmaznak is eltérő betűformákat, például a *d* szárát hol hurokkal, hol anélkül írják, néha attól is függően, hogy a betű a szóban milyen helyzetben áll. A majusculákból a legtöbb scriptor rendszerint nagyobb készlettel rendelkezik, és ezeket alternatív módon alkalmazza is (i. h.). Többek között ezért nehéz eldönteni, hogy egy-egy kódexben rubrikátor működött-e közre, vagy maga a főszöveg írója használt a rubrikáláskor más típusú, rendszerint kissé ünnepeleyesebb formájú betűket. További nehézséget okoz a megítélés az a természetes és mindenkinek a saját tapasztalatából is ismerős tény, hogy ugyanazon személy írása önmagán belül is változhat, akár azért, mert a leírt szövegek között nagyobb időbeli eltérés van, akár egészségi okok, akár a kényelmesebb vagy sietősebb munkatempó következtében. Az ómagyar kéziratokból sok-sok példát lehet hozni ilyesmire. Az írások – a tapasztalatok szerint a női írások nagyobb mértékben, mint a férfiaké – kétfajta változást mutathatnak tehát: változnak folyamatukban is, valamint hangulat, testi-lelki állapot szerint is. Más oldalról viszont (ahogy már említettük): két azonosan iskolázott különböző kéz is hasonlíthat erősebben egymáshoz.

5. A paleográfiának ezen a ponton siethet segítségére a nyelvészet. Kétséges azonosságú kezek esetében célravezető, ha nyelvi szempontokat is bevonunk a vizsgálatba. Ezt az az előfeltevés teszi indokolttá, hogy minden kéznek/fejnek van olyan, csak rá jellemző specifikuma, amely nyelvi kategóriákban érhető tetten. A betűk morfológiájának paleográfiai elemzésén túl tehát vizsgálni érdemes

- a kezek fonéma-graféma viszonyait, azaz hangjelölését;
- a sorvégi elválasztásban követett gyakorlatot;
- a szövegtagolás módozatait;
- a szövegek nyelvjárási képét (ha lehetséges);
- továbbá a másolás során vétett hibázások típusait (hibatipológia).

A vizsgált szövegek terjedelmétől és egyéb körülményektől függően az egyes szempontok súlya, illetőleg bizonyító ereje változhat. Ezek a szempontok jelen esetben értelemszerűen csak magyar nyelvű szövegekre alkalmazhatók. Az, hogy a vizsgálandó szövegek a kései ómagyar korból származnak, előnyt jelent, mert szabályozottság (norma) hiányában könnyebb megtalálni az adott másoló egyéni szokásait. A scriptorok gyakorlata a **hangjelöléssel-helyesírással** kapcsolatban általában rögzültebbnek mutatkozik, mint a saját nyelvjárási érvényesítésében. Az elválasztási gyakorlatra

például a másolandó szöveg nincs hatással, s bár az írófelület – amely ebben az időben többnyire már papír – legtökéletesebb mértékű kihasználására a legtöbb másoló törekedett, meg lehet állapítani, hogy a szótagolás szabályai (legalább tendenciájukban) jelen voltak-e az adott scriptor nyelv-érzékében, vagy a legkevésbé sem törődött velük.

A **szövegtagolás** nyújtotta fogódzó annál biztonságosabb, minél nagyobb terjedelmű a vizsgálat alá vehető szöveg. Még hosszabb szöveg esetében is ajándék a kutatónak, ha a tagolás a folyó szöveg leírása után – és rubrummal – történt. Ekkor lehet igazán számolni azzal, hogy a szövegalkotó a saját grammatikai tudatát (esetleg negatív értelemben is) engedte érvényesülni az írásjelek kitételében. Viszont sokszor csak nehezen – vagy egyáltalán nem – dönthető el, hogy örökölte-e az írásjeleket a scriptor az előtte fekvő, másolandó kéziratból, vagy a maga gyakorlatát érvényesíti. Bizonyíthatóan közös alapszövegből készült másolatok itt nagyon hasznosak lehetnek. A misszilisek előzménynélküliségük és egészen más természetük miatt fontosak. A szövegtagolás vizsgálatának magától értetődően funkcionálisnak kell lennie, elkerülve azonban azt a módszertani buktatót, amely mai nyelvi kompetenciánkat tekintené irányadónak más korok szövegtagolási kategóriáinak feltérképezésében.

A **nyelvjárási** szempontot már lényegesen korlátozottabban lehet csak érvényesíteni. A kései ómagyar kori kéziratok nyelvjárási tarkaságának okai, a szövegből az egyén nyelvjárására való következtetés nehézségei általánosan ismertek. A szövegek legnagyobb része ugyanis többszörös másolat, benne az előző másolóktól származó, különféle nyelvjárásokhoz tartozó nyomokkal. (A közös őszövegből készült másolatok itt is hasznosak!) További nehézséget jelent az az egyáltalán nem ritka tény, miszerint a szövegalkotók, azaz az ómagyar kor szerzetesei egy részének a nyelvjárási állapota már eleve kevert volt. S még mindezekon felül kell számolni egy nagyon is jelentős – bár nem nyelvi – tényezővel, a másolói attitűddel is: alávetettséggel vagy autonóm magatartással a másolandó szöveghez való hozzáállásban; következetességgel vagy ingadozással a kivitelezésben.

Az említett kritériumokat – amilyen mértékben a vizsgálandó szövegek engedik – **együttesen** szükséges figyelembe venni. Azt azonban továbbra is hangsúlyozni kell, hogy az első gyanú mindig paleográfiai, a nyelvészeti megerősítés csak a második lépés!

6. A GömK. közzétételekor az a paleográfiai gyanú merült fel, hogy a Volf által meghatározott kezek közül kettőt még további kezekre kell bontani. E feltételezés nyelvi megerősítése során – mint már említettük – Volf úgynevezett ötödik keze három, hatodik keze pedig két továbbira vált szét. Jelenleg részletesen csak a Volf-féle hatodik kéz ügyét vizsgáljuk, mert a későbbiekre nézve ez lesz fontos (a többi kézre vö. Haader 1996/1997). A 6. kéz munkája a kódexben három részletben található: a 46. lap első hat sora, a 296–298. lap közepéig, valamint a 321–322. és a 325–328. lapok. Ettől kellett elkülöníteni azt a kezet, amely a 324. lapot másolta, amelyet most ideiglenesen 6a. kéznek nevezünk, s amelyet Volf azonosnak tekintett a fentivel.

Az első szempont a fonéma-graféma viszonyoké. Mint ismeretes, a kódexek hangjelölése két nagy iskolára alapozódik: a többjegyű mellékjeltelen, illetve az egyjegyű mellékjeles helyesírásra. A 6. kéz hangjelölése a többjegyű mellékjeltelen helyesírási rendszer legtisztább változatát képviseli. Megoldásaiban imponálóan következetes, ilyen a kései ómagyar kor viszonyai között egészen ritka, ha nem egyedülálló. Mássalhangzók: *c* : *cz*; *cs* : *ch*; *gy* : *gy*; *j* : *y* (szó elején és közben); *ly* : *ly*; *ny* : *ny*; *sz* : *z* (minden pozícióban); *ty* : *ty*; *v* : *v* (szó elején), *u* (szó közben). Magánhangzók: *i* : *y* (minden pozícióban nem tulajdonnévi lexémákban), *i* (tulajdonnévben: *maria* és ragos alakjai, *isten* és ragos alakjai, *isteny*, *gabriel*); *ö* : *ew*; *u* : *v* (szó elején), *u* (szó közben és szóvégen); *ü* : *ew*. A hosszú magánhangzók közül csak az *é*-t jelöli: *keez*, *vyseleed*, *nyereel*, *veez*). Gyakorlata igen hasonló Ráskayéhoz, csak mintha egy hajszállal még nála is következetesebb lenne: ugyanis minden fonémára csak egy grafémát alkalmaz, nincs nála fő- és mellékvariáns. Az *ö*-t *ew*-vel jelöli, és az *i* használatában különbséget tesz a tulajdonnévi és nem tulajdonnévi lexémák között.

A 6a. kéz hangjelölésében, ami szintén nem látszik gyakorlatlan kéznek, hasonlóságok és eltérések is tapasztalhatók. Mássalhangzók: *c* nincs; *cs* : *ch* (*dýcheretos*), *cz* (*bolcz*); *gy* : *gy*; *j* : *ÿ*

(szó elején és közben); *ny* : *nj*, *n?* (*enne* = ennye); *sz* : *z* (szó elején és közben); *ty* nincs; *v* : *v* (szó elején), *u* (szó közben); *zs* : *s*. Magánhangzók: *i* : *ÿ* (minden pozícióban), *i* (tulajdonnevekben: *katerina*, *marianak*, *cristusnak*, de *sÿnanak* és *lilium*), *j* (*jduezlegÿ*); *ö* : *o*; *u* : *u*; *ü* : *w*. A magánhangzó hosszúságának jelölése ismét csak az *é* fonémát érinti: *keez*, *eleeuen*, a hosszú mássalhangzók területén bizonytalankodás van: *halgas*, *tagatatek*, de *vallal* (= valál).

Összehasonlítva a két scriptor fonéma-graféma megfeleléseit: a mássalhangzók jelölésében kevés eltérés van (a *cs*, *ny* és *v* hangot érinti). Jóval számottevőbb az eltérés a magánhangzók területén. Közülük az első paleográfiai jellegű: a 6a. kéz az *y*-t két ponttal látja el. Markáns különbség van viszont az *ö* fonéma jelölésében: *ew*, illetve *o*. Az egyéb eltérések az *i* és az *ü* hangot érintik. Fontos, hogy a 6a. kéznél típusbeli eltérés van az egyébként általában ugyanazon helyesírási rendszer keretében kezelt *ö* és *ü* jelölési gyakorlatában. Ennek alapján ezt a scriptort olyan másolói egyéniségnek lehet elképzelni, aki aránylag fegyelmezetten tartotta magát az előtte fekvő szöveg sajátosságaihoz (esetleg a kapott irányításhoz), kivéve a számára már nyilván gyakorlattá vált *o* jelölést. (Ebben természetesen tévedhetnek, és a szöveg is kevés.)

Kniezsa István a kódexek helyesírásának vizsgálatakor már felfigyelt a fent taglalt eltérésekre. Egy lábjegyzetben (Kniezsa 1952: 109) a következőket írja: „... A 324. lap helyesírása azonban teljesen más: III. D”. Új kezét ennek ellenére nem tartott szükségesnek felvenni.

A 6. és a 6a. kéz elválasztási szokását a szótagolás szabályai uralják. A 6a. kéznek – igaz, rövid – szövegében ez kivételtelen, a másokban akadnak egyéb elválasztások is: *malaz-tra*, *azzonyunk*, *h-ogy*, *keny-ergek*.

Ami a szövegek tagolását illeti: központosítás szempontjából a 6a. kéz írásjeltelen gyakorlatában ugyan előfordul néhány nagybetű, ezeknek a használata azonban inkább ötletszerű, mint tagoló szándékra utaló. Háromszor használ nagybetűt: az írás megkezdésekor, majd egy mondatrészeket összekötő *ést* és az *Ament* írja nagygal. Merőben más a szövegtagolási gyakorlata a 6. kéznek. Ez jelöli a mondathatárokat (ponttal + nagybetűvel, illetve csak nagybetűvel), az egyenes idézeteket, a tagolatlan tagmondatokat, a mellérendelő tagmondategyütteseket (kötőszó nélkülieket, *és* + *de* kötőszósakat); az alárendelő mondatokat minden esetben, ha mellékmondat-főmondat konstrukcióban állnak, valamint ha a főmondatba ékelődnek. A *hogy* kötőszós mondatok esetében a számarány 5 : 10 a jelöletlenek javára. Elkülöníti a szerkezeteket is (mellérendelő, igeneves, részben értelmezős). Mondathatárok elkülönítése: pont + nagybetű: 14 esetben, csak nagybetű: 6, csak kisbetű: 3 (utasítás jellegű szövegmondatok előtt – például 325: *Amen tyz aue mariat mongy.*) – Egyenes idézet előtt: 4 (minden) esetben tagolójel. – Tagolatlan tagmondatok (megszólítás, indulatszó) után: 11 esetben van írásjel, 1 esetben nincs. – Mellérendelő tagmondategyüttesek: kötőszó nélküli tagmondatok kapcsolásakor a jelölt és jelöletlen esetek aránya 3 : 1; *és* kötőszós tagmondategyüttesek között 21 : 1; *de(maga)* kötőszó előtt 3 : 0. – Alárendelő mondatok: vonatkozó névmási (vagy határozószói) kötőszóval: 10 : 4; *mert* kötőszóval: 1 : 0; *hogy* kötőszóval: 5 : 10; mellékmondat-főmondat konstrukcióban a tagmondathatáron 3 (minden) adatban írásjel; beékelte mellékmondat végén is írásjel van az előforduló egyetlen esetben (ez utóbbi két kategória megléte és következetes jelöltsége figyelemre méltó grammatikai tudatosságra vall). – Szerkezetek elkülönítésére a jelölt és jelöletlen adatok aránya: kötőszó nélküli szerkezetek: 7 : 1; *és* kötőszós szerkezetek: 19 : 10; értelmezős szerkezetek: 1 : 4. – Az igeneves szerkezeteket 4 (minden) esetben írásjellel különíti el. A fentiekén kívül egész sor (kb. 20) olyan tagolójelet is találunk a 6. kéz szövegében, amelyek többnyire a mondatok, tagmondatok hangsúlyviszonyaival, téma-réma tagolásával vannak összefüggésben (fókuszpozíció előtt, ez a felolvasásra való előkészítés szempontja is lehetett): például 326: *hogy az nagy zeretnek myatta. karodra vezed vala* stb. A hiteles képhez hozzátartozik azonban az is, hogy megemlítsünk néhány eltévedt tagolójelet például jelző és jelzett szó között 328: *mykoron az te zerelmetes. fyad teneked meg yelewnek*. Mint látható, a 6. kéz tulajdonosa – kategóriáit tekintve – grammatikusan és a kései ómagyar kor úzusához képest igen következetesen is tagol. Egyes kötőszók (pl. a *hogy*) meglepő számarányait azzal lehet magyarázni, hogy ebben a kor-

ban a gyakori és pregnáns kötőszóknak is volt tagoló funkciójuk: a szöveg felolvasásakor az efféle kötőszók már létükkel is jelezték az új tagmondat, a beszédbeli szünet helyét. A Münchener Kódex másolójának, Németi Györgynek és Ráskay Leának a szövegtagolási eljárásában is ugyanez a tendencia figyelhető meg. Azt mindenesetre bátran állíthatjuk, hogy a 6. kéz – hangjelölési és szövegtagolási gyakorlatának tanúsága szerint – az átlagos 16. századi scriptorokat messze felülmúlta. A GömK.-ben ránk maradt három kis részlet messzemenő scriptori intelligenciára és gyakorlottságra vall.

Kézenfekvő lehetne egy nyelvjárási összevetés is, ennek azonban esetünkben nincs bizonyító ereje. A szövegdarabok túl kicsik, és nyelvjárási szempontból nagyon tarkák. A 6. kéz szövegében – bár általánosságban illabialitásra hajlik (*bynes, zyksesymben, kenyergek* 8 előfordulással stb.) – az alábbi szóalakok élnek egymás mellett: *ewrewmeydert* (4), *eremeydert* (3), *ewrewmnek*, *eremetet*, *vewn* (3) és *ven*, *zyled* és *zewle* stb. A 6a. kéz egy lapnyi szövegében szintén hasonló jelenségekkel szembesülünk. Nyelvjárási alapon tehát nem tehetünk különbséget a kezek között. Az egyéb kritériumok viszont igazolják az íráskép keltette gyanút: két különböző kézről van szó.

7. A Volf-féle – immár megosztott – hatodik kéz a GömK. új kiadásában az ötös sorszámot kapta. Még egyszer hangsúlyozom, amit a hangjelölés és a szövegtagolás alapján megállapítottam róla: annyira következetes hangjelölésű, amely a kései ómagyar kor viszonyai között egészen ritka; gyakorlata igen hasonló Ráskay Leához, csak egy kicsivel még nála is konzekvensebb. Egy a GömK. kezeinek szétválasztásával foglalkozó, 1996-ban készült cikkben még azt is hozzáfűztem: kiválósága miatt elképzelhetetlennek tartom, hogy összesen ennyi lett volna scriptori tevékenysége, valamint hogy Ráskay Leával való munkakapcsolata is erősen valószínű (Haader 1996/1997: 48). Ez a nyelvi kritériumokra alapozott feltevés most, évekkel később nyert igazolást, amikor a Példák Könyvében, annak harmadik kezeként ráismertem erre a kézre, mégpedig közvetlenül a Ráskay Lea másolta rész után. A megerősítésként elvégzett hangjelölésvizsgálat a PéldK. 3. kezét teljesen megegyezőnek mutatta a GömK. 5. kezével. Kiderültek azonban további összefüggések is. Ugyanezt a kezet a Cornides-kódexben, Ráskay legnagyobb terjedelmű kéziratában is megtaláltam: itt 16 esetben írt rubrikákat a soros Lea másolta prédikációk, illetve viték (legendák) fölé. Így bizonyítottá vált egy, a nyelvi állapotból levezethető, kikövetkeztethető, azonos iskolára utaló kapcsolat, s ezzel a kapcsolattal egyben körvonalazódik egy **Nyulak szigeti műhely** is, amely a kor magyar nyelvű írásbeliségére nézve magas színvonalú és igen jó nyelvi tudatú volt, és amelynek ez a két scriptora (szerintem) mester-tanítvány viszonyban állhatott. Ennek a feltételezésnek (többek között) abban látom az alapját, hogy az azonos iskola, a hangjelölés típusbeli azonossága ellenére Ráskay helyesírásában egy korszakkal archaikusabb elemek is vannak (*ev*). Érdekes, hogy a PéldK. kísérő tanulmánya a kódex harmadik kezét mint Ráskay fiatalabb munkatársát említi, anélkül azonban, hogy kiderülne, mire alapozódik ez a megállapítás (Bognár–Levárdy 1960: 289). Hogy kettejük írásképe is hasonló, azt az a tény mutatja a legjobban, hogy sem a CornK.-et közlétező páros: Bognár–Levárdy, sem pedig a CornK.-szel sokat foglalkozó Lázs Sándor nem vették észre a főszöveg és a rubrikák közti kézváltást – miközben a kódex első lapján Ráskaynak utólag betoldott saját írását a közlétezők idegen kéznek tartják (vö. Bognár–Levárdy 1967: 428, 805; Lázs nem: 1983: 600). De akár saját korábbi észrevételeimre is visszautalhatok: azt akarván bizonyítani, hogy domonkos kódexekben vannak azonos elemekből építkező, azonos iskolát mutató, mégis eltérő kezek – mit sem tudva még a GömK. ~ PéldK. kezének összefüggéséről –, a duktusok hasonlóságára illusztrációként Ráskay írása mellé a PéldK. harmadik kezét és a GömK. egyes kezeit hoztam fel (Haader 1995: 422).

Be lehetne még talán kapcsolni e körbe a Volf-féle (osztatlan) 6. kézről leválasztott 6a. kezét is (amely a GömK. új kiadásában a 11-es sorszámot kapta), az egy lapnyi szöveg azonban túl kevés ahhoz, hogy műhely dolgában felelősséggel lehessen nyilatkozni róla. Van azonban a Nyulak szigeti műhelynek Ráskay és a PéldK. 3. kezén kívül még egy igen jellegzetes egyénisége. Ő soros Katerina, aki a GömK.-nek csaknem a kétharmad részét másolta. Több jel mutat arra, hogy a GömK.

írása idején már nem lehetett fiatal, betegségéről pedig maga panaszkodik. Hangjelölése következetesség tekintetében ugyan nem közelíti meg a fent említett két sorort, egy-egy fonémára több grafémát is alkalmaz, az *ö* hang jelölésében viszont *ö* is az archaikus változatot használja (*ev*), igaz, a *v*-re mellékjelet tesz. Arról, hogy soror Katerinának mi lehetett a viszonya Ráskayhoz, Timár azt sejtí, hogy tőle vehette át a könyvtárosi tisztet. Személye mindenesetre fontos lehetett Ráskaynak, legalábbis ezt tanúsítja a Domonkos-kódex kolofonja: *Ezer evt zaz es tyzenheet ezten devben... halanak meg az veen sororok. legendy kato azzon mynd az tevbby* (265). Ráskay bejegyzései közül ez az egyetlen, amely kolostori személyre vonatkozik. Legénd palócföldön van, Katerina nyelvjárásában palóc sajtáságokat lehet megállapítani, többször emlegetett betegsége pedig utalhat közeli halálára. Bízást azonosíthatjuk tehát őt az 1517 tavaszán meghalt Legéndy Katóval (vö. Timár 1930: 274–5). Katerinától a GömK. szövegein kívül, amelyek között azonban egy latin nyelvű Margit-officium is van, jelenlegi ismereteink szerint nem maradt fent más szöveg, pedig az egészen biztos, hogy nem csak ennyit másolt.

8. A következőkben szeretném megrajzolni a Nyulak szigeti műhelyben dolgozó (eddig megismert) scriptorok mozaikokból összerakható arcképeit. A skriptorium központi alakjának minden bizonnyal Ráskay Leát kell tartanunk, életművének nagysága, minősége, iskolateremtő személye miatt. Övé hát az első mozaikkép.

Ráskay Lea

Scriptori tevékenységére 1510 és 1522 között vannak egészen biztos adatok. Ezek az évszámok tőle magától származnak, mivel a Margit-legenda kivételével minden kódexét gondosan datálta. Van olyan állítás (Bognár–Levárdy 1967: 19), amely szerint 1510–1527-ig volt a szigeti zárda könyvtárosa, ez utóbbi dátum azonban nincs alátámasztva. Az Elena priorissza nevében írt levele (vö. Haader 1995) lehet ugyan 1522-nél későbbi – az írás duktusa megengedi ezt a feltételezést –, de mindenképpen 1526 augusztusa előtti, mivel a levél címzettje, Bocskay István a mohácsi csatában elesett. Volf felteszi (Volf 1879: XX), hogy az apácák között, akik 1529-ben a török elől elmenekültek a szigetről, ott lehetett Ráskay, s hogy azért maradt meg kódexei közül ilyen sok, mivel azokra a meneküléskor gondja volt. Ez nem elképzelhetetlen, de nem is bizonyítható. A kolostori könyvtár tulajdonát képezte egy – Bandellus, a rendi generális által küldött – regulakötet. Ennek előzők- és hátlapján vannak Ráskay kezétől bejegyzések, s ezek még tovább valószínűsítik, hogy a kolostor könyvtárosa volt. Az Elena nevében írt levél pedig azt, hogy a skriptóriumban a kódex-másolás mellett a titkári teendőket is ellátta.

Az éppen lemásolt részek befejezését többször dátummal látja el, s ezekhez általában további megjegyzések vannak csatolva, utalással az adott év legfontosabb eseményeire. A kolofonok tartalmából kirajzolódik Ráskay szociokulturális háttere: főnemesi származása, a „nagy ügyek”, az országos ügyek iránti érdeklődése, mint a Dózsa-féle parasztháború (CornK. 130v), Perényi Imre nádor halála (CornK. 169v) vagy a bácsi országgyűlés, amelyre a török veszély miatt *gyevlekevték az magery vrak es mynden nemeffek* (CornK. 167v); *valamy lezen benne* – reménykedik. A kolostor életével kapcsolatban hírt ad a kápolna boltozásának megkezdéséről (PéldK. 46), majd öt év múlva megszenteléséről (CornK. 204v). Bejegyzéseiben nincs semmi személyes és semmi kisszerű.

Ráskay Lea írástípusa bastarda, nagyon szép írás. A minden korszakában egyaránt magas formanívó mellett azonban a soror írása nem mentes a változékonyságtól. Két irányban is mutatkoznak ingadozások: időben és hangulatilag. A fent említett pontos datálások miatt az időbeli módosulásokat jól nyomon lehet követni. Ez az íráskép összbenyomásán kívül főleg a *z* betűk duktusában mutatkozik meg. Ebből három fajta is van írásaiban, s ezek használata kellő óvatossággal talán korszakaihoz is hozzáköthető (vö. Haader 1995: 422). A kedélyállapot szerinti ingadozásoktól sem mentes azonban Ráskay írása: „a másolót – magas formanívójú írása ellenére – eléggé

rapszódikus, fáradékony, hangulatainak alávetett egyéniségnek kell tartanunk” – írják a közlétezők a PéldK. kísérő tanulmányában (Bognár–Levárdy 1960: 290). Jól érvényesül ez a megállapítás utolsó kódexében, a Horvát-kódexben is, ahol kapkodva javított, kissé széteső írásokat vált fel rendezett, összeszedett írás.

Ráskay a jobb oldali írástükröt nemigen veszi figyelembe, ezen gyakran túlír. Ez az oka annak, hogy a későbbi könyvkötők szövegeiből, marginálisából sokat legyalultak. A szöveg díszítésében rendkívül puritán. Csak a szükséges helyeken használ rubrumot. A rubrumozást, az incipitek beírását a középkori gyakorlatnak megfelelően többnyire későbbre halasztja, s az így gyakran végleg el is marad.

Helyesírásának alaptípusa a magyar kancelláriai helyesírással függ össze, írásának fonéma-graféma megfelelései azonban jó másfélszáz évvel archaikusabbak saját koránál. Kniezsa felteszi, hogy az archaikus helyesírás oka egy olyan emlékcsoport, amely a 13–14. század határán keletkezett, s amelyből a domonkosok és Ráskay magyar helyesírásukat vették (Kniezsa 1952: 144). Igen konzekvens scriptor, a másolandó szöveg helyesírása saját szokásaiban nem befolyásolja, csak nagyon elvétve téved át – nyilván fáradtság, figyelmetlenség következtében – az egyjegyű mellékjeles helyesírástípusba.

Mindemellett sok hibával másol. A PéldK. közlétezői grafikont készítettek a kódex három kezének hibaszámairól (Bognár–Levárdy 1960: 290), s Ráskay ebben magasan vezet. Tévesztései jellemzően sietségből adódnak; szövegeiben sok az interlineáris és marginális betoldás. A sietséget indokolhatja a többféle tisztséggel járó elfoglaltság. Azt is tudjuk, hogy egyszerre nemcsak egy kódexen dolgozott, így kerülhetett a MargL. egy lapja a PéldK.-be; – szerencsére, mert ez adja az alapot a MargL. datálásához. Az 1517-es évszámot maga a scriptor két munkájába is bejegyezte, ennek azonban nem kell okvetlenül párhuzamos másolást jelentenie.

Nyelvjárása az északkeleti nyelvjárásterületre utal, s ez megfelel annak a vidéknek, ahonnan a család származik. Megoszlanak a vélemények arra nézve, hogy soror Lea beleavatkozott-e, és ha igen, milyen módon avatkozott bele az általa másolt szövegekbe, fordított-e maga is szövegrészeket, vagy sem. Én inkább a nem pártján lennék, bár a latin szövegek másolásában igen otthonosnak tűnik. Kevesebb hibát ejt, mint például a ferences Pápai Pál a Kulcsár-kódex zsoltárainak incipitjeiben, nem is beszélve soror Katerináról, aki a Margit-officiumot hibáktól hemzsegtve írta a GömK.-be. Ugyanakkor azoknak a szövegrészeknek a javít(gat)ásai, amelyeket itt érvként szoktak felhozni Ráskay esetleges fordítói tevékenységére (DomK. 326–331, CornK. 199r–204v), jellegüknél fogva nem elégségesek ahhoz, hogy ezt állíthassuk. (A kérdéstről összefoglalóan Komlóssy 1990: 10–1.)

Ráskay szövegeire úgy szokás tekinteni, mint a regula illusztrációira. Valóban, amit leírt: a kolostor példaképének élete (MargL.), a rendalapító élettrajza és csodái (DomK.), példázatok a helyes kolostori életvitelre (PéldK.), az egyházi év ünnepeivel kapcsolatos beszédek és legendák (CornK.), valamint két nagyobb lélegzetű skolasztikus prédikáció Mária életéből (HorvK.). A szövegek tudatosan választott, szerkesztett egységek, biztosan a kolostori közösség számára szánva. A Ráskay-kódexek azonban nemcsak tartalmuk, hanem méretük alapján is a közösségi olvasásra (pl. asztali felolvasásra) szánt könyvek típusához tartoznak (Lázs: 1983: 595). Ezt tovább valószínűsíti Ráskay rendkívül jól olvasható írása, amelyet a gyakorlatlanabb novíciák is könnyen el tudtak olvasni. Soror Lea talán egy esetben enged egyéni, irodalmi hajlamának, amikor a PéldK. tudatosan szerkesztett és kolofonnal is lezárt része után bemásol három szerkezeten kívüli példát, olyanokat, amelyek terjedelmesek, novellisztikusak, érdekesek, és erkölcsi helyett inkább irodalmi célzatúak (Bognár–Levárdy 1960: 288). Írásaiból kódexein kívül még egy – Bocskay Ilona nevében írt – misszilis, az úgynevezett Elena priorissza levele maradt ránk.

Ráskay Leának és iskolájának elmúltával a Nyulak szigetén valószínűleg egy korszak is végét érhetett. A következő, név szerint ismert nagy formátumú domonkos kódexmásoló, Sövényházi Márta már betűvetésében és helyesírási rendszerében is más mintát követett. A nevéből nagy valószínűséggel származási helyére utaló Sövényháza – ma Ópusztaszer – ő-ző vidéken van, talán ez

is hatással lehetett a más helyesírási rendszer használatára. Ugyanakkor – ingadozások formájában – láthatóan befolyásolja hangjelölését a másolandó szöveg is. Sövényházi az Érsekújvári Kódex legnagyobb részének jeles másolója, és ezen kívül a Thewrewk-kódexbe is írt. Hogy volt-e hatással más scriptorokra, teremtett-e iskolát, még kutatásra váró kérdések.

Soror Katerina, azaz Legény Kató

Fentebb már esett szó arról, hogy soror Katerinát neve, egyúttal származása, valamint egyes nyelvjárási sajátosságai a palóc nyelvterülethez kötik. Szociokulturális háttere biztosan nem veteledhet Ráskayéval, képzettsége – legalábbis a latin szöveg másolásában elkövetett hibái alapján – jóval szerényebb. Írástípusa bastarda, írása kerekded, betűi testesek, vastagok, szélesre faragott tollal írja őket. Fekete tintát használ. Az összképből akár meggyengült látásra is lehetne következtetni. Az íráskép egészségi állapotát is tükrözi, bizonyos oldalakon betűi nagyra nőnek, az írás széteső, a sorok száma kevesebb, olykor lefelé tartanak. Ezután át is veszi tőle egy másik scriptor a tollat, majd amikor visszatér, megemlíti a kiállt betegségét.

A hangjelölési rendszer, amelyben ír, alapjában Ráskayéval (és a feltételezett domonkos hagyománnyal) egyezik, azonban kevésbé tiszta formában és következetességgel. A fonetikus írásmód mellett nála az etimologikusnak is jelentős szerep jut. Típushibái közé a felcserélt betűk (pl. az *örülsz* helyett *örüszl*) és a betűkihagyások tartoznak. Soror Katerina szövegeinek egyik legfeltűnőbb sajátossága azonban a zöngés-zöngétlen oppozícióban álló mássalhangzók elképesztő méretű cseréje, fonetikailag egészen képtelen helyzetekben is. Ilyesmi például: *rezketeges ítéletig* helyett *rezgeteges iteletyk* áll (154), vagy *menyországbeli jószágok* helyett *myniorzakbelj iozagog* (uo.), *keserűségek között* helyett *keserűsegeg gezet* (74–5); stb. A kódexirodalomban nem ismeretlen jelenség ez, ekkora tömegben azonban nemigen szoktak előfordulni. Meg lehetne kockáztatni esetleg egy német, feltehetően bajor–osztrák hatást a háttérben, akár Katerinánál, akár a másolandó szöveg esetében. (Egyáltalán érdemes lenne alaposabban foglalkozni a némettel mint közvetítő nyelvvel.) Soror Katerina soror Leával ellentétben igen kedveli és gyakran alkalmazza a rubrumot. Rubrikák, imádságok elajánlásai, lapalji megjegyzések, majusculák, tagolójelek írónak pirossal. Díszít kedvre és a másolás komótoságára utal, hogy fekete tintás szövegben pirossal, rubrumos szövegben feketével teszi ki a tagolójeleket. A sorok végén ezekből a gyufafejnyi tagolópontokból csóvaszerű vonalat is húz. A rózsakoszorúról szóló szövegegységet rózsafüzérekkel illusztrálja, az olvasószemeket felváltva rajzolja pirossal és feketével (vö. Papp 2001: 119). A szövegdíszítésben azonban nem áll meg a saját szövegeinél. Áttagolja az előtte író Tetemy Pál szövegének egy lapját is, kiegészíti címeit: nem tiszteli a szerzőséget. Sajátos szokása, hogy a sorok végén órketüket hagy, amelyeket a következő sor elején megismétel.

Soror Katerina precíz, pragmatikus, közlékeny. Az üresen hagyott helyeket (nyilván takarékosságból) láthatóan nem szívleli, ennek köszönhetjük most, hogy Tetemy Pál vázsonyi vikáriusról mint scriptorról egyáltalán tudomásunk van. Amikor átveszi a vikáriustól az írást, Katerina egyetlen sor szabad helyet sem pazarol el. Munkáját a Szentlélekhez való fohászkodással és a legpontosabb időmegadással kezdi: a másolás kezdete 1516. aug. 12-e, reggel hét óra. Az imádságszövegek kiválasztásából is feltehető, hogy Katerina beteges, idősebb apáca volt: több olyan imádságot írt le, amelyet haldoklókért, halottakért mondanak, valamint egyet arra az esetre, ha valaki betegség miatt nem tudna eljutni a templomba. Az imákba – ez utóbbiba különösképpen – mindig a saját nevét, Katerinát helyettesítette be (ellentétben másolótársával, a GömK. 3. kezével, aki a megrendelőt, Krisztinát). A lapok alján sűrűn tűnik fel a fohászkodás jeleként Jézus és Mária neve, többször egy jól azonosítható *K* betű társaságában. Az utolsónak említett ima után egy rubrikában közli, hogy *It el vegezuen vannak az imadsaggog kyket akartam az vr istennek djcheretyre en zegenj melatlan es tudatlan irnom* (172) – ezzel jelzi, hogy az eddigiek voltak számára a fontosak, jöllehet

még folytatja a másolást. Lapok alján háromszor is panaszkodik arra, hogy beteg, vagy az volt: *igen faj fejem* (73); *igen betek valek* (173); *bÿzon igen betek ualek* (289) – ezek piros tintás bejegyzések. Arcképe nem lenne teljes, ha még egy rubrikáját nem idéznénk: a szétesett írású, tehát feltehetően gyengélkedve írt rész utolsó mondata az imát lezáró Amen után a megrendelőnek szól: *En edes cristinā nam igen zep az kevnuy [=könyv] mjre nem fÿzecz* (237).

A PéldK. 3. keze (egyben a GömK. 5. keze és a CornK. rubrikátora)

Erről a kulcsszerepű, a Nyulak szigeti műhelyt felfedő, minden bizonnyal kiváló sororról semmilyen közvetlen információnk nincs. Művével viszont elárulta Ráskayhoz való – feltehetően tanítványi – kapcsolatát. Írását mint könnyű, finom szálú, nőies írást jellemzik, amely sokkal egyenletesebb, mint a Ráskayé, „írása azonban inkább tetszetős, mint nívós” (Bognár–Levárdy 1960: 290). A GömK. előszava nagyon szép, kerekded, egyenletes bastarda írásúnak mondja (Papp 2001: 112). Feltűnő, hogy a GömK.-be másolt három részlet közül az utolsóban a rá eddig annyira jellemző g duktusa jelentősen megváltozik – ettől írásának összképe még jobban hasonlít Ráskayéra, és elegánsabb is lesz. Szerencsére egyéb jellegzetes betűi az azonosíthatóságot nem kérdőjelezik meg. (Itt szeretnék köszönetet mondani Madas Editnek a paleográfiai vizsgálatban nyújtott szíves segítségéért.) E scriptor hangjelöléséről, annak kristálytisztá következetességéről már korábban volt szó. Keveset hibázik; paleográfiai és nyelvi szempontból egyaránt igényes kéz. Puritán másoló (ebben is hasonlít Ráskayhoz): saját szövegben egyáltalán nem rubrumoz; a CornK.-ben pedig éppen az volt a feladata, hogy beírja a rubrikákat. Másolt szövegeit összeköti az a tulajdonságuk, hogy minden esetben világosan tagolódó, ritmusosan felépülő szövegegységek (Az élet és halál párbeszéde; Haláltánc; Szent Melchidis öt Ave Mariája; Imádság Mária hét örömről). Közülük a GömK.-be írtak feltehetően saját választásai, a PéldK. esetében ez bizonytalanabb. Igen figyelemre méltó viszont, hogy a GömK.-be írt három részlet közül az első egy másik kéz által írt szöveg befejezése, az Öt Ave Mariát mondat közepén hagyta félbe, és a Mária hét öröme is töredékes (ez azonban azon is múlhat, hogy ez a kódex utolsó lapja). Mindez némi alkalmi, „beugró” jelleget sejtet, holott az írás minden szempontú kiválósága mást feltételez. Nem akarnék túl messzire menni a következtésekben, de elképzelhetőnek tartom, hogy egy ilyen minőségű scriptor esetében az alkalmiság oka éppen az, hogy fő munkaként nem ezen a művön dolgozott. Mindenesetre egyértelműen a Szigethez kötődő személyével az a szakirodalomban többször felmerült kérdés is véglegesen eldőlt, amely a GömK.-et esetleg nagyvázsonyi, esetleg veszprémi provenienciájúnak tartotta (vö. Volf 1882: XXVII).

9. Biztos vagyok benne, hogy más magyar kódexmásoló műhelyek meglétéről, azok összefüggéseiről újabb megállapítások várhatók. Reményeket támasztanak erre az ÉrsK.-nek és az Érdy-kódexnek éppen most folyó kiadási munkálatai. Gyanú van arra, hogy ez a két kézirat, valamint harmadikként a Jordánszky-kódex, egymással valamilyen összefüggésben állhattak. Ezen a téren azonban még igen sok problémát kell tisztázni, amelyeknek jó része irodalomtörténeti természetű. Ugyanakkor a nyelvészet adalékai, ha kicsinek látszanak is, alapvető segítséget jelenthetnek.

SZAKIRODALOM

- Bognár–Levárdy 1960 = *Példák Könyve* 1510. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmányokkal kísérve közzéteszi Bognár András és Levárdy Ferenc. Codices Hungarici IV. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bognár–Levárdy 1967 = *Cornides-kódex*. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal kísérve közzéteszi Bognár András és Levárdy Ferenc. Codices Hungarici VI. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Haader 1995 = Haader Lea: Elena priorissza levele. *Magyar Nyelv* 91: 420–31.
- Haader 1996/1997 = Haader Lea: Hány kéz írta a Gömör-kódexet? In: Bánki Judit (szerk.): *Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 45–51.
- Haader–Papp 2001 = *Gömör-kódex* 1516. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, és a bevezetést írta Haader Lea és Papp Zsuzsanna. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Kniezsa 1952 = Kniezsa István: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Komlóssy 1990 = *Domonkos-kódex* 1517. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. A bevezetést és a jegyzeteket írta Komlóssy Gyöngyi. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Lázs 1981 = Lázs Sándor: A Cornides-kódex körül. *Irodalomtörténeti Közlemények* 85: 671–83.
- Lázs 1983 = Lázs Sándor: A Cornides-kódex eredeti rendje. *Irodalomtörténeti Közlemények* 87: 587–601.
- Papp 2001 = Papp Zsuzsanna: A kódex másolóinak írása és hangjelölése. In: Haader–Papp 2001, 103–29.
- Schneider 1999 = Karin Schneider: *Paläographie und Handschriftenkunde*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Timár 1930 = Timár Kálmán: Domonkos-rendi magyar kódexek. *Irodalomtörténeti Közlemények* 40: 265–76, 397–412.
- Volf 1879 = *Nyelvemléktár* VIII. Közzéteszi Volf György. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest.
- Volf 1882 = *Nyelvemléktár* XI. Közzéteszi Volf György. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest.

Haader Lea

SUMMARY

Haader, Lea

The Rabbits' Isle scriptorium

In connection with recent editions of codices, it has repeatedly been suspected that, in some cases, what György Volf had determined in *Nyelvemléktár* [A collection of early Hungarian documents] as the same scriptor's hand actually involves several different hands. Such paleographic suspicion can be supported or refuted by linguistic methods. These are: the practice of the hand under scrutiny in the application of phoneme–grapheme correspondences or in end-of-word division marks, the types of text organisation, dialectal features, and types of errors committed. In the course of one such investigation it turned out that one of the hands of the Gömör Codex shows clear similarity with Lea Ráskay's practice and it also became evident that the two copiers must have worked on the same codex in several cases. The similarity of linguistic solutions and of the overall appearance of the texts suggests a shared tradition: that of the scriptors' workshop in the Rabbits' Isle. The paper draws the 'mosaic portrait' of three scriptors of that workshop.